

התובה (توبة) - החזרה בתשובה בקרב ערביי ישראל המוסלמים

ביטויי החזרה לדת

תהליך ההקצנה הדתית בקרב האוכלוסייה המוסלמית בישראל אינו צריך להוכחות. די למתבונן בפאתי הכפרים הערביים וביישובים המאוכלסים ערבים בשביל להתרשם מהיקף תנופת הבנייה של מסגדים, אשר עד לזמן לא רב לא יכלו להעמיד מניין לתפילה, של מרכזים איסלמיים ושל ספריות איסלמיות, כגון זו שבאום-אל-פחם, שמוסלמים הסבו את שמה ל"אום-אל-נור", לאמור: "האור המקרין על סביבתו". תנופת הבנייה של מוסדות אלו כולה ביוזמה פרטית-מקומית, ובכמה מקומות במשולש ידועים מקרים שמוסלמים סירבו לבקש את תמיכת משרד הדתות בהקמת המסגדים. צורת הלבוש המסורתי, המקובלת כלבוש הלכתי באיסלם, הפכה לאופנה ברחוב המוסלמי, בעיקר בקרב נשים וצעירות, אשר עד לאחרונה הלכו בלבוש אופנתי מערבי. גם בקרב הגברים התרבו לאחרונה מגדלי הזקנים, פוקדי המסגדים וחובשי הכיפות הלבנות והגלביות ("דשדשות") הלבנות הארוכות, שהן לבוש מסורתי בחצי-האי ערב עד היום.

טקסי ד"קר, חלקאת וטקסי מואלד וחגגות דתיות שכיחים היום ברחוב המוסלמי. גם בחגגות מסורתיות רגילות נשמעים כיום יותר ויותר שירים וסיסמאות דתיות הקוראים לחזרה לדת ולגיהאד, כגון: "הוי מוחמד, תמוך בדת שלך", "עז דיןק יא-מוחמד" ועוד. הכול חשים בהחייאת טקסי צופים, בעריכת תפילות במועדים ובימי זיכרון, שאך תמול שלשום דומה היה שנשתכחו. הקמת בתי-גמילה למכורים לסמים ולשתיינים, וניסיון לעזור להם באמצעות הדת, אף הן תופעות שכיחות היום.

חוזרות ונשנות הדרישות, ובכללן אף לכנסת, להפריד בין בנים לבנות בבתי-ספר, על-אף התנגדות משרד החינוך והממונים על החינוך הערבי

* מר מוחמד חוראני הוא ראש המסלול בחינוך המיוחד במגזר הערבי, המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין.

בארץ. לאחרונה נודע שבאום-אל-פחם עומדים להקים ארבע-עשרה כיתות נפרדות לבנות בחטיבה העליונה, וכבר הוקמה מכללה דתית בעיר טייבה. הקמת מחנות עבודה איסלמיים, שמטרתן סיוע למועצות המקומיות באיסוף אשפה ובשיפור פני היישובים, אף היא בתנופה מלאה.

המוסלמים הישראלים העלו דרישה להכיר בהם כמשלחת עצמאית בעלייה לרגל למכה ולא כחברי המשלחת הירדנית, כפי שאמנם הדבר מאז 1979. דרישה זו אם אכן תתממש תאפשר מינוי ראש משלחת שהוא בעצם תפקיד אמיר אל-חג', מימי הביניים. קיים הניסיון לבקש מחשיח' עבדל-חמיד-אלסאית, יושב ראש הפרלמנט הפלסטיני, לעזור למוסלמים הישראלים להיות שותפים בוועדה האיסלמית העליונה. נשמעה הקריאה, מצד קאדים דווקא, לאפשר פוליגמיה, המותרת על-פי חשירעה, היא ההלכה המוסלמית, אך אסורה על-פי חוקי מדינת ישראל. ברם, יותר מכל אלה ראוי לשים לב למהפך הירוק (סמל האיסלם) במועצות המקומיות ולנטייה לחזק את הכוח האיסלמי בכנסת.

כל הסימנים האלה ועוד רבים אחרים מצביעים על תהליך מובהק של הקצנה דתית במגזר המוסלמי. מאמר זה ינסה לשפוך אור נוסף על תופעה זו ולהסביר את המתרחש בתוך החברה המוסלמית בארץ.

בחינת הסוגיה הזו חשובה גם בגלל המציאות הגיאוגרפית המיוחדת, שבה שריים המוסלמים בישראל כמיעוט גדול בתוך מדינה לא מוסלמית, המצויה בתוך מרחב מוסלמי במזרח התיכון מסיבי.

תופעת החזרה לדת, או החזרה בתשובה, הקיימת באוכלוסייה היהודית, שונה בתכלית מזו המוסלמית. העובדה שבין החוזרים בתשובה שבקרב היהודים מצויים גם כמה אישים מן האליטות החברתיות (אורי זוהר למשל), נותנת לתופעה לגיטימציה מיוחדת. החזרה לדת בקרב היהודים פירושה חזרה בסופו של דבר לשורשים ולמורשת האבות. היא נעשית בתוך מסגרת ה"קונסנזוס" המקובל בתוך החברה היהודית בישראל. ואילו תופעת החזרה לדת ברחוב המוסלמי, "התובה", פירושה הבסיסי הוא חזרה לשורשים שם, מעבר לגבול, שורשים שמטרתיהם אינן עולות בקנה-אחד עם המציאות המיוחדת של המוסלמים במדינה. ספק אפוא אם תופעת החזרה לדת ברחוב המוסלמי תוכל אי-פעם לזכות בלגיטימציה שיש לתופעה זו ברחוב היהודי. דבר זה ימנע ממנה מרחב תמרון ומחיה מספיק, ובעתיד אולי אף יעמיד אותה בניגוד חזיתי אל מול המדינה ומטרתיה. הסיכון האפשרי הטמון בה צריך לעורר את תשומת-לב הרשויות.

בחנינת מעמדו של האיסלם במדינה לא מוסלמית כישראל מחייבת בחינת המצב ששרר בארץ לפני 1948. למרות שבידי המוסלמים לא היה אז שלטון מדיני ממשי, יש צריך לזכור שמוסדות שלטוניים מוסלמיים אמנם היו, שכן מנהיגים דתיים מילאו תפקידי מפתח פוליטיים. נזכיר לדוגמה את השיח' עז אלדין אלקסאם (1882-1935), וכן את המופתי של ירושלים, חג' אמין אל-חוסני. גם היום יש בתוך התנועה הלאומית הפלסטינית תופעה מעניינת, שיושב-ראש המועצה הלאומית הפלסטינית, שיח' עבדל-חמיד אלסאאח הנו איש דת מובהק, תופעה שאינה קיימת בשום מדינה מוסלמית באזור, חוץ מאירן.

לאיסלם הארץ-ישראלי היו מוסדות חינוך, ווקף ("הקדש") ורכוש רב, והכנסותיהם אפשרו פעילויות ענפות ובעיקר נתנו עוצמה בידי חכמי הדת, "העלמא". ראוי לציין, למשל, כי הקאדי הראשי של המוסלמים בישראל כיום, שיח' תופיק עסליה, הוא בוגר מחזור שנת 1938 של המוסד החינוכי המוסלמי "אל-אחמדיה" שבעכו.

התפתחות המימסד הדתי המוסלמי נקטעה ב-1948 כמעט באופן מוחלט: מוסדות החינוך הדתי פסקו לפעול, העילית המשכילה חדלה להתקיים בתוך המדינה, ומעל לכל - הבסיס הכלכלי של העדה, "ההקדש", נפגע פגיעה קשה משחועבר ניהולו לידי ממונים מטעם השלטון שפעלו, על-פירוב, בהתאם לרצונו של השלטון.

למצב שהתהווה אחרי 1948 היתה השפעה גם על החינוך המוסלמי. למרבה הפלא, אותה תכנית עותומנית מנדטורית לחינוך דתי, ברמת החינוך היסודי, המשיכה לנחוג גם במדינת ישראל.

את השנים מ-1948 עד היום יש לחלק לשתי תקופות, הנבדלות זו מזו מבחינת ההתייחסות לדת בקרב המוסלמים בישראל.

1977-1948: הדיכוי והבורות הדתית

תקופה זו מאפייניה הם התרחקות בולטת מן הדת, אשר באה לידי ביטוי בחיי היום-יום, בתחום הלבוש ובקיום מצוות היסוד, כגון תפילה, צום ועלייה לרגל. התגבשה חברה מעורבת של גברים ונשים במערכת החינוך. בתקופה זו, נדחקו וכמעט נשכחו חגים וימי זיכרון איסלמיים. האסרא והמעראג' והולדת הנביא אפילו לא הוכרו כימי שבתון במערכת החינוך הממלכתית. גם יום שישי, שאמנם הוכר כשבתון, בקושי נתפס אצל התלמידים ככזה. מרבית המפרנסים המוסלמיים, פועלים אשר עבדו הרחק ממקום מגוריהם, יום שישי

היה עבורם יום עבודה מקוצר ולא יום שבתון, לא משום מעמדו באיסלם, אלא משום קדושת השבת היהודית. העובדה שהמוסלמים חיו במציאות היהודית-ישראלית-מערבית דחקה עוד יותר את רגלי האיסלם מחיי היום-יום. בחגיגות ישראל, ראש-השנה ופסח, נפוצה היתה התופעה שמפרנסים מוסלמים חזרו לביתם עם בקבוקי משקה אלכוהוליים, דבר האסור עליהם מבחינה דתית. עם זאת, הם נותרו מוסלמים, למרות שהידע הדתי שלהם לא חרג מתחום וממסגרת האמונות הדתיות השטחיות והתפלות. חולשת החינוך הדתי לא הורגשה, שכן היא באה על רקע חולשה כללית במערכת החינוך הערבי.

משבר האיסלם בתקופה הנדונה היה אפוא עמוק ביותר. הוא היה לדת של מיעוט שבסיסו נפגע. המימסד הדתי כמעט שלא היה קיים, ואותם המוסלמים שניהלו את ענייני האיסלם לא היו אלא ממונים-מטעם. על בני המיעוט המוסלמי נאסר להקים מפלגות דתיות ופוליטיות.

1977-1990: ההתעוררות הדתית

המצב שתואר לעיל הלך והשתנה, ואין ספק כי שנת 1977 היתה נקודת המפנה.

בין גורמי המפנה יש לציין את מלחמת ששת-הימים, שגרמה להתעוררות דתית-תרבותית-לאומית בחברה המוסלמית הישראלית. בשנות השבעים נפגשו המוסלמים משני עברי הקו הירוק, למדו להכיר אלו את אלו והשפעתם ההדדית היתה גדולה. אט-אט נתברר שדווקא הדתיים יותר, לאמור אנשי הגדה המערבית ורצועת עזה, הסיחם שהשפיעו יותר על אחיהם המוסלמים בישראל. ספרי קודש ודת ובכללם הקוראן, על פירושיהם, וכן תמונות וקלטות בעלות תוכן דתי זרמו אל האוכלוסיה המוסלמית בישראל.

לאחר הלם המפגש הראשון, החלה נהירה של צעירים מוסלמים ישראלים אל עבר מוסדות חינוך דתי בירושלים ובחברון, במטרה ללמוד. לאחר מכן, גם מכללת אל-אזהר בעזה תרמה את תרומתה, במיוחד בתחום הספרות הדתית הענפה שזרמה אל הקהילה המוסלמית. על כל זה ניתן להוסיף גם את חלקם של אנשי הדת מהגדה המערבית ששימשו כאימאמים, מטיפים ומוריי-דת בבתי-ספר, במסגדים ובכפרי המשולש, שהיו נוחים להם בעיקר בגלל קרבתם לגדה המערבית. כך נתאפשר לאנשי הדת לחזור לבתיהם מדי יום בלא להסתכן בלינה בתחומי ישראל, האסורה עליהם. להתעוררות הדתית במשולש יש עוד סיבות מלבד הקרבה לגדה המערבית. המשולש היה בעבר מרכז של תנועות צופיות ופונדמנטליסטיות, כגון תנועת האחים המוסלמים,

שפעלה עד 1948 וחידשה את פעילותה לאחר 1967. התעוררות זו לא פסחה על האוכלוסיה הערבית בגליל, שאף היא נתקשרה אל ערביי הגדה המערבית. ידוע המקרה של ריב בין משפחות בכפר טמרה שבגליל, כאשר משפחת חגאזי תמכה באימאם אחד, והאחרות, ובראשן משפחת דיאב, תמכו באימאם אחר. המפגש בין הקהילות החל אמנם ב-1967, אבל הוא הבשיל לקראת אמצע שנות השבעים, על רקע תהליכים פוליטיים-חברתיים מכריעים. תהליכים אלה הם מלחמת 1973, אשר גרמה להתרוממות רוח בקרב הערבים, וכן המהפך הפוליטי של 1977 שחל בישראל. מהפך זה העלה לשלטון מגמות פוליטיות שהדת אינה זרה להן. הוא הביא לצמיחתן והתחזקותן של קבוצות דתיות מיליטנטיות ומפלגות דתיות דומיננטיות. התנ"ך נתפס כיסוד מוצק בתפיסה הפוליטית של מקצת מראשי השלטון, ואף נוצר מצב שבו קבוצת טרוריסטים נתפסה כמקרבת את בוא המשיח. עוצמת הקדושה הדתית שניתנה עקב כך לארץ-ישראל חיזקה מן הצד השני בקרב תנועות דתיות איסלמיות את הפיכתה של פלסטין ל"הקדש", שאין ואסור לגעת בו ויש לשמרו מכל משמר.

ברגע שהפוליטיקה הישראלית עטנה גלימה דתית, נתעוררו המוסלמים בישראל לחפש את שורשיהם בקוראן ובסונה, שהיא אורח חייו של הנביא מוחמד, עליו התפילה והשלום.

אחרי מלחמת יום-הכיפורים, החלו פני החברה הערבית-ישראלית להשתנות. תהליך הדמוקרטיזציה הלך והעמיק והתארגנות פוליטית, בעיקר בהנהגת רק"ח, הביאה ליתר מעורבות ברחוב הערבי. תהליך זה גרם אלינו להרס המסגרות הפטריארכליות המסורתיות, שהיו קיימות בעיקר בכפרים. המעבר לבחירות ישירות לראשי מועצות נתן לדור הצעירים הערביים ילידי ישראל הזדמנות פז לשאת פניו למנהיגות.

דור ילידי הארץ הערבים-ישראלים, אשר נולדו אחרי 1948 ואף זמן קצר לפני כן, נתחנכו במדינת-ישראל וספגו את ערכי הדמוקרטיה הישראלית (גם אם לא נהנו ממנה עד תום), דוברים עברית שוטפת, ואין להם מגבלות של תקשורת בחברה היהודית ומעורבות בה. בכך נבדל דור זה מדור האבות, שהיה אנאלפביתי. על מידת העוצמה של המהפכה התרבותית שהוא חי בה אפשר להתרשם מן העיתונים, השבועונים, הירחונים והרבעונים, הנפלטים מבתי-הדפוס הרבים, שהפכו להיות ענף פרנסה משגשג בקרב האוכלוסיה הערבית. דור זה אינו מוכן להשלים עם תופעות שנראות לו פוגעות בו ובמורשתו הדתית, ומגיב עליהן בתוקף. הדברים אמורים לגבי כוונות לשנות את ייעודם של אתרים קדושים כגון בתי-קברות (בחיפה), או מסגדים (מסגד חסן-בק ביפו, והמסגד בבאר-שבע, שהוסב למוזיאון וגרם לסערה בקרב מוסלמים רבים ברחבי הארץ ובקרב הבדווים בנגב).

החיכוך והמחלוקת בין יהודים למוסלמים סביב אתרים המקודשים לבני שני הדתות, הוא גורם מתסיס שקשה להפריז בעוצמתו: מערת המכפלה בחברון, קבר יוסף בשכם, ובראש ובראשונה הר-החבית, האתר הקדוש ביותר למוסלמים בארץ והמקום השלישי בחשיבותו בכל העולם המוסלמי. גורמים ותנועות כמו נאמני הר-החבית מעוררים את המוסלמים מדי שנה, בסוכות, ומתריעים מפני הבאות.

בנוסף לכל האמור, יצוינו עוד גורמים אשר דחפו ואף האיצו את תהליך ההקצנה הדתית. האחד הוא מתן היתר למוסלמי ישראל לעלות למכה, לקיים מצוות החג - העלייה לרגל - המצווה החמישית באיסלם. הדבר החל ב-1977, כאשר הותר לקבוצת חכמי דת מוסלמים מישראל לצאת לירדן כדי להביע תנחומים על מות המלכה עליה, ועל-ידי כך נפתחה להם הדרך לקיום העלייה לרגל. מאותו רגע חדל האיסלם להתקיים לגבי מוסלמי ישראל כתאוריה, כדבר-מה ערטילאי בספר הלימוד, והפך להיות מציאות מוחשית ביותר. מדי שנה בשנה פוקדים כארבעת אלפים עולי-רגל מוסלמים מישראל את מכה, והשפעת העלייה לרגל איננה מצטמצמת אך ורק לגבי מקיימיה, אלא אף לסובבים אותם. תעיד על כך העלייה משנת 1987 (1407 להגרה), כאשר כל המוסלמים בארץ היו קשובים לכל מלה מסעודיה, על רקע המאורעות וההפגנות שהתרחשו שם עם עולי הרגל האירנים.

גורם שני להאצת תהליך ההקצנה הדתית הוא המהפכה האיסלמית באירן ב-1979. מהפכה זו ורעיונותיה נתקבלו באהדה רבה בעולם המוסלמי ובכללם המוסלמים בישראל. למרות שהשפעתה הלכה ודעכה אט-אט, בכל זאת הספיקה להצמיח נלהבים רבים, שנתפסו לרוח החיזמיים. אף-על-פי שהתחיה הדתית המוסלמית בישראל לא היתה יכולה להיות ביסודה חיזמי-ניסיתי, בגלל ההבדלים העצומים בין הסונה לבין השיעה בתחומי המשפט וההיסטוריה, המחשבה המדינית והאסכטולוגיה - אף-על-פי-כן עוצמת הקול האיסלמי ברחוב הערבי בארץ נשמעה חזקה אולי יותר מכפי שהיא במציאות, משום שהאיסלם חדל מ-1948 להיות דת וסמכות מדינית כאחת, הסתפק בתפקידו הראשון, ויוצג על-ידי ממונים-מטעם.

המינויים לתפקידי מפתח, כגון קאדים ושופטי הלכה, גררו אחריהם גל של שמועות על עצם המינוי וכן הכישורים הנדרשים. עובדה זו לא היה בה כדי לחזק את האיסלם הרשמי בעיני הציבור הערבי אלא להחלישו דווקא. היעדר מנהיגות דתית בארץ חיזק את מגמת ההתחזקות של האיסלם מחוץ למסגרותיו המקובלות, קרי ברחוב.

התחליכים והתמורות האלה נתחוללו על קרקע פוריה של חברה מוסלמית צעירה, המורכבת מילידי 1948 וראשית שנות המדינה. אלה היו קשובים לשינויים ומוכנים לקלטם ולהפכם לאורח־חיים חדש, שהיה לגביהם ביטוי לאומי נחוץ. כאן נעוץ ההסבר לתופעה המעניינת והחדשה ברחוב המוסלמי בישראל, שהרחוב הפך להיות הגורם בעל העוצמה מבחינת החינוך האיסלמי, בניגוד אולי למהלך־דברים רגיל בדרך כלל, שבו בית־הספר היה הגורם הראשון במעלה מבחינה חברתית.

על רקע ההתפתחות שתוארה לעיל, נולד הצורך בחיזוק החינוך הדתי, שלא היה קיים כלל ברמת בית־הספר התיכון וקיומו ברמת בית־הספר היסודי לא הורגש כלל. לצורך זה הוקמה במשרד החינוך ועדה המורכבת מחכמי דת, מחנכים ומזרחנים בראשותו של מר עלי חידר, מנהל האגף לחינוך ותרבות לערבים בישראל, שמטרתה להתוות תכנית לחינוך מוסלמי - תכנית שתופעל באופן ניסויי בשישה־עשר בתי־ספר ערביים, החל משנת הלימודים תשמ"ח. ועדה זו הצליחה לפרסם עד כה שתי תכניות לימוד לחטיבה העליונה ולחטיבת־הביניים. תכנית לבתי־ספר יסודיים ומקראות לחטיבה העליונה יראו אור, כנראה, השנה.

הגורם השלישי להקצנה הדתית הוא הרעיון המשיחי. רבות דובר על רעיון זה ועל מידת השפעתו על ההתעוררות האיסלמית בכלל. מוסלמים רבים נתפסו לדברי הנביא מוחמד, שמשמעותם הפשוטה היא, אתם תחיו את האלף הראשון אך לא תצליחו לעבור את האלף השני. חשוב לזכור שאם נכונה אמירה זו, הרי שמוחמד התייחס ללוח הגריגוריאני, שכן בימי חייו טרם נהג הלוח המוסלמי (החל נוהג בימיו של עומר הראשון אחרי מות מוחמד הנביא ותחילתו מיום הגירתו של מוחמד למדינה בשנת 622). על־פי תפיסה זו אנחנו קרובים לקץ העולם הזה. תחושות כאלה התחזקו לאורך כל ההיסטוריה המוסלמית, בעיקר עקב לחצים כלכליים, חברתיים, פוליטיים ומעל לכל עקב מפלות צבאיות בעולם המוסלמי.

רעיון סוף העולם, אשר צמח בהשפעה יהודית, תקע יתדות חזקים בקרב שני הזרמים העיקריים באיסלם: הסונה והשיעה. אצל השיעה הדברים ברורים יותר, שכן המשיח אמור להופיע בדמות המהדי השנים־עשר, שנעלם ב־878 בעיר סמרא. הסונים אמנם הושפעו מרעיון זה, אבל אצלם התפתח רעיון משני, שבתחילת כל מאה חדשה יופיע מתקן, שיכין את העולם לקראת הופעתו של המהדי הגדול. דבר זה מסביר לנו מדוע היו בקרב הסונים כליך הרבה מתקני עולם במהלך ההיסטוריה. נזכיר את המהדי של סודן במאה ה־19, וגם את אירועי "החרם" במכה בזמן העלייה לרגל ב־1979, שהיתה שנת 1400 להגירה, שבה השתלטו פנטים על המסגדים. אירועים כמו המתח היום במפרץ משפיעים באופן בולט על הלך הרוח האסכטולוגי בקרב המוסלמים

בכלל, ובקרב המוסלמים בארץ בפרט. דוגמה לכך חלומו של סדאם חוסיין, שבו הוא נפגש עם הנביא מוחמד ודנו יחדיו אודות הטילים המוצבים על אדמת עירק.

האיסלם על שני זרמיו מגיב כי זמנים כאלה ראויים ל"תובה", לחזרה בתשובה. יש שני סוגי תובה: האחת - אישית, לא אלימה, המביאה להתנזרות בחיי העולם הזה, וזו מאפיינת את הצופים. השנייה היא "התובה" שבכפייה, והיא דומה לחרם הכנסייה הנוצרית ונקראת "תכפיר". החוזר בתשובה חייב לעשות "הגירה" מחדשת לדת (אגב, יש שרואים בהגירה של הנביא ב־622 סמליות להגירה מהכפירה למונותיאזם הטהור). עם התפתחות העיר המוסלמית התפתחו גם מערכות העונשים והשיפוט הדתי, וקם מוסד מיוחד המצווה על הטוב והאוסר על הסטייה ומקבל את הלגיטימיות שלו מתוך הקוראן והסונה. מטרתו של מוסד זה בהקשר ל"תובה" הוא להחזיר אנשים לדת בדרכי נועם ואף בכוח אם יהיה צורך בכך. מוסד זה הפך למעין משטרה דתית והוא קיים עד היום בכמה ארצות מוסלמיות כמו בסעודיה והיה בגדה המערבית עד 1967.

כיום אנו עדים לתופעות של חזרה בתשובה משני הסוגים - הן הרצוני והן בכפייה. הדרך השנייה זוכה במצרים לביטוי של הקצנה דתית ואלימות, משום שהיא חורגת מתחום ה"קונסנזוס" הדתי של המדינה. השלטונות נלחמים בה בעיקר בגלל תפיסתה את השריעה במשמעות הצרה ביותר ונטייתה להקצנה ולאלימות ולשנאת זרים כלפי־חוץ - וכלפי לא־מוסלמים מבית. במצרים הצמיחה תפיסה זו תנועות רדיקליות ביותר, אשר מאחת מהן יצא רוצחו של סאדאת.

אצלנו ה"תובה" היא עדיין מן הסוג הפחות אלים, אף־כי יש פה ושם תופעות של הקצנה ונטייה לאלימות ולכפייה, המעידות על תפיסת השריעה במשמעותה הצרה, המצמיחה שנאת זרים ולא־מוסלמים. תופעה זו, אם תלך ותעמיק, עלולה להעמיד את תנועת התחייה המוסלמית בארץ במצב לא נוח ותגרום לקרע עם ערבים לא־מוסלמים בארץ, במיוחד בכל הקשור למאבק הפוליטי.

לסיכום

כיוון שמקצת מן הגורמים שנמנו הם גורמים בלתי הפיכים, ובגלל אופיו של האיסלם, שבו הדת והמדינה שלובות זו בזו (גם אם יש מערערים על כך), ניתן להעריך שתנועת ההקצנה הדתית תלך ותתחזק. השאלה שתתעורר תהיה כיצד להתייחס לתופעה כזו: האם ה"תובה" תישאר בגדר תנועת גאולה אישית, פציפיסטית, או שמא תפנה לכיוונים אלימים כלפי עצמה וכלפי

השלטונות גם יחד? ישנם קולות שכבר מבקשים להדביר את התופעה בדרכים מינהליות ואולי אף אנטי־דמוקרטיות (יש לזכור שהתנועה התחזקה בעיקר בגלל האווירה הדמוקרטית השוררת בארץ).

דומה שנקיטת אמצעי לחץ על־מנת לחסל את תופעת ההקצנה לא יועילו. וכדי לטפל בתופעה חובה לטפל קודם כל בגורמים שהביאו למציאות החדשה, ובראש ובראשונה חובה לחזק את מערכת החינוך האיסלמי, הן ע"י התוויית תכניות באופן מסיבי והן על־ידי הקמת בתי־ספר דתיים ועידוד וחיזוק אנשי הדת בחברה. דווקא שיתוף פעולה חיובי עם המנהיגים המוסלמים, שצמחו אורגנית בתוך החברה המוסלמית ולא עם הממונים־מטעם, יכול להביא לפתרון. יש להפסיק להתייחס למוסלמים כאל אויבי המדינה מבית, כפי שעשה משה דיין בזמנו.

כל עוד גורמי התחייה שסקרתי ימשיכו להתקיים, סביר להניח שיצמחו עוד הרבה ארגונים דתיים בקרב ערביי ישראל המוסלמים. הערכת התופעה מחייבת התייחסות קודם כל לגורמיה.

יש לזכור את אשר אירע במצרים בשנים 1974, 1979, 1981, עקב הנסיונות לחיסולן של התנועות הרדיקליות האיסלמיות, אשר בסופו של דבר קמו ועלו ביתר עוצמה, הסבו נזקים לשלטונות והביאו עד לידי רצח הנשיא.